

**Медичне
краєзнавство:
суть та науково-
дослідницький
потенціал**

Ігор Робак (м. Харків), Ганна Демочко (м. Харків), Вадим Ільїн (м. Харків)

ПЕРША МІСЬКА ЛІКАРНЯ ХАРКОВА: ІСТОРІЯ У ПІВТОРА СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена історії найстарішого муніципального лікувального закладу Харкова. Проаналізовано керівництво ним, фінансування, господарський стан, кадрове забезпечення, науковий потенціал тощо. Зазначено, що лікарня багато років була найпотужнішим закладом та обслуговувала не тільки значну частину містян, а й жителів губернії (області). Також вона була клінічною базою для кафедр медичного інституту (університету), що підіймало її авторитет та робило роботу ще ефективнішою. Аналіз розвитку закладу охоплює весь його історичний шлях у сто сорок два роки.

Ключові слова: *1-а радянська лікарня ім. В.І. Леніна, медичне краєзнавство, Олександрівська лікарня, Перша міська клінічна лікарня, Харківська міська дума, Харківська міська рада, Харківський міськздраввідділ.*

Ігор Робак, Анна Демочко, Вадим Ільїн

ПЕРВАЯ ГОРОДСКАЯ БОЛЬНИЦА: ИСТОРИЯ В ПОЛТОРА СТОЛЕТИЯ

Статья посвящена истории первого муниципального лечебного заведения Харькова. Проанализированы управление ним, финансирование, хозяйственное положение, кадровое обеспечение, научный потенциал и т.д. Отмечено, что больница много лет была самым мощным заведением и обслуживала не только значительную часть жителей города, но и жителей губернии (области). Также больница была базой для кафедр медицинского института (университета), что поднимало её авторитет и делало работу еще более эффективной. Анализ развития учреждения охватывает весь его исторический путь в сто сорок два года.

Ключевые слова: *1-я советская больница им. В.И. Ленина, Александровская больница, медицинское краеведение, Первая городская клиническая больница, Харьковская городская дума, Харьковский городской совет, Харьковский горздравотдел.*

Ihor Robak, Anna Demochko, Vadim Ilin

THE 1ST KHARKIV CITY HOSPITAL: HISTORY IN ONE AND A HALF CENTURY

The article deals with the history of Olexandr Hospital (V.I. Lenin 1st Soviet Hospital, the 1st city clinical hospital) – the oldest municipal institution of the city of Kharkiv. The hospital was founded in 1869 with the support of the governor, mayor and sponsors, who contributed considerable funds for hospital construction and for required equipment for the hospital.

Since the foundation and during the time of its existence the hospital was a multi-field healthcare institution. The most powerful departments were the following: therapeutic, surgical, obstetric-gynecological and neurological: but there were equally important departments: the ear department,

urology, traumatology, tuberculosis, otolaryngology, gastroenterology departments, which were opened after the Second World War.

At the time of foundation the hospital had one hundred beds, but the growing demand for qualified medical care caused the increase in the number of beds. In the future, there was a steady trend in the increase of hospital beds; its maximum was reached in the second half of the twentieth century, when the hospital had 720 beds.

The hospital was not only a healthcare institution, but also a clinical site for the Departments of Kharkiv Medical Institute (University). The following greats of medical science shared their practical experience with the students – I. Zarubin, A. Podriez, I. Kudintsev, Ie. Chernikov, M. Milostanov, O. Mandelshtam, A. Heimanovych, O. Melnykov, V. Hryshchenko, V. Zaitsev, L. Mala.

Reform-minded leaders of the medical field broke almost sesquicentennial history of the hospital, which ceased to exist as an independent institution in 2012.

Key words: *The 1st Soviet Lenin hospital, Medical Regional Studies, Olexander hospital, The 1st Lenin city clinical hospital, The Kharkiv City Duma, The Kharkiv City Council, The City Health Department.*

Олександрівська лікарня (1-а радлікарня ім. В.І. Леніна, Перша міська клінічна лікарня) в Харкові має багаторічну історію, яка становить інтерес не стільки у ракурсі історії України, скільки у ракурсі медичного краєзнавства та мікроісторії. Як зазначає Сергій Єскельчик у сучасному українському гранд-нарративі вже є досить цікаві дослідження з культурної історії, історії повсякдення тощо. Саме час братися за мікроісторію – історію окремих закладів, життєпис персоналій і т.д.

Наразі історія лікарні досліджена недостатньо. Цілісної картини її розвитку дотепер не існує. А окремі фрагменти були вкраплені в загальноісторичні студії про Харків та в публікації про інші медичні установи. У дожовтневій історичній літературі найцінніші розвідки з нашої теми містяться у фундаментальній монографії Д.І. Багалія і Д.П. Міллера «История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905)» [1], а також у брошурі К.Х. Коршенбойма «Исторический очерк Александровской больницы в Харькове за 25-ти летний период 1869–1894 гг.» [2]. За радянських часів внесок у розробку даної проблеми був настільки не суттєвим, що навіть важко назвати якісь значущі розвідки. На сучасному етапі деякі сторінки історії лікарні відтворили в монографічних працях автори цього дослідження [3, 4]. А в російському академічному виданні «История здравоохранения дореволюционной России (конец XVI – начало XX в.)» лікарні присвятили декілька слів і переплутали дату її заснування [5, с. 145].

Мета даної статті – висвітлення історії лікарні через призму медичного краєзнавства, що стане добрим прикладом для студювання інших об'єктів цієї галузі національного краєзнавства.

Відкриття власної великої лікарні для міста Харкова стало особливо актуальним у другій половині XIX століття. Триста ліжок, які були розкидані містом, не задовольняли потреб губерньського центру, адже крім самих містян Харків обслуговував медичною допомогою ще й жителів губернії, кількість яких постійно зростала, а от додаткові ліжка чисельно не збільшувалися. Саме тому питання утворення нового медичного закладу постало дуже гостро.

Питанням заснування нового лікарняного закладу опікувалися представники міської громади, які й ініціювали заснування лікарні у місті. Завдяки їхнім активним діям 30 серпня (ст. ст.) 1869 року нова лікарня відкрила свої двері для жителів міста. Вона отримала назву Олександрівської на честь спасіння імператора Олександра II під час замаху на нього у Парижі (1867 р.). Ініціатором такої назви став міський голова М. Шатунов, який знайшов не тільки духовну, а й матеріальну підтримку губернатора П. Дурново у розмірі 25 тисяч рублів. Така благодійність стала прикладом і для інших мешканців міста, зокрема заможних купців, які також вирішили пожертвувати гроші на будівництво лікарні. Остання значна сума була виділена міською думою у розмірі 25 тисяч рублів. Таким чином, зібрані кошти дозволили трохи більше ніж за рік звести величезну по тих мірках споруду по вулиці Благовіщенській, 25. Розрахову-

валася лікарня на сто ліжок. Її фундатором вважався П. Дурново, очільником опікунської ради – М. Шатунов, а старшим (головним) лікарем призначили титулярного радника Є. Костенка [6, с. 136–138; 7, с. 264, 272; 2, с. 6, 34, 37; 8, с. 221; 9, с. 287].

Олександрівська міська лікарня перебувала у віданні міської управи. В медичному плані вона підлягала нагляду з боку лікарського відділення губернського правління. Проте лікарня мала своє автономне керівництво – опікунську раду, членів якої призначала Харківська дума.

Лікарня могла мати необмежену кількість почесних опікунів з числа осіб, які вносили щорічно не менш 100 рублів, або одноразово 1000 рублів благодійних внесків. Почесні опікуни затверджувалися в цьому званні міською думою. Це піднімало їхній престиж в очах харківської громадськості [10, с. 10].

Лікарня призначалася для хворих обох статей всіх класів, станів і віросповідань. Але основний її контингент складали наймані робітники та дрібні підприємці (торговці, візники, ремісники та ін.) [6, с. 137–138]. Лікарня не відмовляла в наданні медичної допомоги будь-кому з хворих, «состояние здоровья которых являет признаки, угрожающие их жизни, требующие, следовательно, безотлагательной медицинской помощи». Вартість лікування хворих в Олександрівській лікарні відшкодовувалося відповідними станами товариствами, установами та організаціями [10, с. 1–2].

Лікарня отримувала фінансування з різних джерел. Найважливішим серед них був лікарняний збір, що являв собою своєрідну зародкову форму обов'язкового медичного страхування. Його стягували «со всех лиц обоего пола, нанимаемых в Харькове для домашнего услужения и для работ в разных заведениях, фабриках и заводах, или занимающихся черною работою по-денно и поштучно, а также извозом и торговлею в разнос» [7, с. 11, 28; 10, с. 3–4]. Той, хто сплачував його, міг отримати безкоштовно стаціонарне і амбулаторне лікування, а також медикаменти в міських лікарнях для себе і членів родини.

Не менш важливим джерелом надходження коштів до Олександрівської лікарні був міський бюджет. Наприклад, з 1 жовтня 1869 р. по 1 січня 1902 р. лікарня отримала понад 660 тисяч рублів лікарняного збору і майже 700 тисяч рублів – із міської скарбниці [6, с. 138; 2, с. 30–31].

Менш значними, але істотними джерелами фінансування лікарні були: пожертвування; плата за лікування, внесена як приватними особами, так і організаціями; відсотки на непорушний основний капітал лікарні, що досягав 100 тисяч рублів і обертався в кредитних установах та цінних паперах; збір від власників вовномишень за шкідливі умови праці їхніх робітників, яких лікарня лікувала безплатно; штрафи, стягнені за проживання без лікарняних білетів; частина щорічного прибутку Харківського міського купецького банку в сумі 5 тисяч рублів. Безплатно, за рахунок лікарні, одержували медичну допомогу поліцейські, пожежні, а також хворі, які мали довідку з поліції «о крайней бедности» або перебували в Харкові менше двох тижнів (6, с. 138; 2, с. 34; 10, с. 2–4).

Головними статтями витрат лікарні були такі: харчування хворих і співробітників, утримання будівель, заробітна платня, медикаменти, закупівля і утримання інвентаря [2, уклейка].

При лікарні існувала аптека, яка комплектувалася необхідними медикаментами та матеріалами відповідно до складеного старшим лікарем і лікарською радою каталогу. Аптеку очолював керуючий – провізор. На допомогу йому старший лікар визначав певну кількість аптекарських учнів [10, с. 10].

Також при лікарні діяла церква. Її священик безплатно виконував усі треби, як для хворих, так і для працівників лікарні [там само].

12 травня 1878 Харківська дума ухвалила статут Олександрівської міської лікарні та «Положение о госпитальных клиниках Харьковского университета в Александровской городской больнице». З наступного, 1879 року, клініки Імператорського Харківського університету почали функціонувати в одноповерховій будівлі лікарні [11, с. 22; 12, с. 87, 359, 360, 363].

Першим керівником госпітальної терапевтичної клініки (1877–1884, в Олександрівській лікарні з 1879 р.) і багаторічним головою опікунської ради лікарні з 1878 р. працював професор Іван Миколайович Оболенський. Саме його зусиллями лікарня була значно розширена. Першим директором госпітальної хірургічної клініки Харківського університету з 1877 по 1894 роки був професор Іван Кіндратович Зарубін. При ньому клініка зайняла своє постійне місце на території Олександрівської міської лікарні [12, с. 22; 13, с. 40–41, 67–68].

Головна будівля Олександрівської лікарні

В 1894 році завідування госпітальною хірургічною клінікою було доручено видатному хірургові професору А.Г. Подрезу [12, с. 366]. Він активізував роботу свого закладу: якщо 1893 року кількість хворих тут складала 370, то 1897 – вже 731, майже удвічі більше. Умови їх лікування були значно поліпшені. Амбулаторний прийом у клініці починали вести ще за часів керівництва І.К. Зарубіним, але А.Г. Подрез зробив його регулярним (двічі на тиждень) і залучив студентів. Він увів до клінічної практики регулярні професорські обходи хворих. У 1897 р. А.Г. Подрез вперше у світі виконав оригінальне хірургічне втручання з видалення із серця стороннього предмета після вогнепального поранення. Він став автором ряду оригінальних оперативних прийомів і деяких хірургічних інструментів [2, с. 22; 12, с. 367; 13, с. 40–41, 67–68, 72–73].

На початку ХХ ст. міське керівництво побудувало для госпітальних клінік нове двоповерхове приміщення на території Олександрівської лікарні, куди вони й переїхали 1904 року [15, с. 501; 16, с. 179]. Напередодні Першої світової війни за рахунок значного приватного пожертвування збудували акушерсько-гінекологічний корпус на 30 пологових ліжок і 62 гінекологічних. Після відкриття в 1910 р. Жіночого медичного інституту Харківського медичного товариства на базі Олександрівської лікарні розмістилися шість його клінік.

Така кількість клінік ставила Олександрівську лікарню у виняткове становище серед лікарень міста і підвищувало її авторитет як серед хворих, так і серед медиків.

У січні 1907 р. при лікарні за ініціативою її доглядача К.Х. Коршенбойма було відкрито притулок для невиліковно хворих (прообраз сучасних хоспісів).

Револьюційні потрясіння та наслідки громадянської війни Олександрівська лікарня зустріла без суттєвих змін. За своїм рівнем лікарня була авангардом в обслуговуванні населення міста медичною допомогою.

Після того, як у Харкові остаточно закріпилися більшовики, вони провели ревізію усієї лікарняної мережі, націоналізацію приватних закладів тощо. У зв'язку із побудовою на початку 1920-х років нової «радянської» лікарняної мережі усі лікарні отримали власні номери та включення слова «радянська» у свої назви. Так, Олександрівська лікарня отримала порядковий номер 1 і стала 1-ю радянською лікарнею. 29 листопада 1922 р. лікарні присвоєно ім'я В.І. Леніна [17, арк. 8–8 зв.]. А це ім'я тоді надавали найкращим.

На початку 20-х років ХХ ст. лікарня стала базою для кафедр госпітальної хірургії, акушерства і гінекології, терапії та кафедри нервових хвороб Харківського медичного інституту [18, арк. 24].

На кінець 1919 – початок 1920 року лікарня мала п'ять відділень: хірургічне, терапевтичне, акушерсько-гінекологічне, дизентерійно-тифозне (працювало недовго, вочевидь, було закрито після вщухання епідемій), нервово [там само, арк. 1].

Прийом хворих до лікарні здійснювався переважно по ордерах від евакоприймачу, швидкої допомоги та міліції.

Станом на початок 1920 року кількість ліжок у лікарні становила 500 [там само, арк. 1]. У 1921 році ліжок налічувалося значно менше – лише 360. Це було пов'язано з оптимізацією мережі та з переведенням її на місцевий бюджет. Вочевидь, Харків не міг утримувати стільки ліжок у 1-й лікарні, тому, сподіваючись на те, що ситуацію врятують ліжка інших лікарень (націоналізованих та нововідкритих), ліжка у цьому медичному закладі піддали скороченню. Така тенденція простежувалася й надалі. З 1 жовтня 1922 року кількість ліжок була скорочена ще – до 255, а штат лікарні становив 150 ставок [19, арк. 28].

У 1923 році штат становив уже 190 ставок [20, арк. 1], а кількість ліжок не змінилася. Постійне перевантаження лікарні призвело до логічного збільшення кількості ліжок – у 1930 році їх було 365, а у 1934 – 440 [21, арк. 7; 22, арк. 3 зв.].

Хірургічне відділення з 1920 по 1932 рік очолював Іван Васильович Кудінцев. Іван Васильович неодноразово працював за кордоном у видатних представників хірургії та урології. Понад 80 його наукових праць, що стосуються різних галузей хірургії (урології, травматології, онкології), свідчать про широту наукового сві-

тогляду і глибоку ерудицію вченого. Хірургічне відділення було найбільшим у місті стаціонарним відділенням такого типу.

У липні 1932 року завідувачем хірургічного відділення був призначений Олександр Васильович Мельников. Очолював це відділення О.В. Мельников майже до війни. Хірургічне відділення, як і раніше, утримувало першість у наданні ургентної допомоги хворим. Після переїзду О.В. Мельникова до Ленінграду у 1941 році він стає професором Військово-морської медичної академії. О. Мельников відомий своїм внеском у розвиток онкології, військово-польової хірургії, гематології та хірургічної гастроентерології.

Терапевтичне відділення мало ліжка як для терапевтичних хворих та для маразматиків (людей похилого віку, які в силу ендокринних змін та вікової інволюції страждали на психози, недоумство, впадали у стан афекту).

Вушне відділення було створено у 1931 році [23, арк. 2]. Розташовувалося воно поряд з пропускником і мало власну операційну [22, арк. 109].

Мета роботи дизентерійно-тифозного відділення – виявлення тифозних хворих та хворих на кишкові інфекції як серед пацієнтів різних відділень 1-ї рад лікарні, так і серед новоприбулих. З часом відділення було закрито [24, арк. 1].

Акушерсько-гінекологічне відділення було чи не «найпопулярнішим» серед захворілих харків'янок. Зокрема, у 1924–25 господарському році пацієнтів тут було у 4,5 рази більше, за хірургічне відділення, та у 7,5 разів більше, за

Чоловіча палата у хірургічному відділенні 1-ї радлікарні 1920-х років

терапевтичне [там само, арк. 1]. Розраховувалося акушерсько-гінекологічне відділення спочатку на 110 ліжок [25, арк. 48].

З часом акушерсько-гінекологічне відділення було розширене. Вже у 1938 році воно налічувало 180 ліжок – 60 ліжок для породілей (замість 36 ліжок у 1924 році [18, арк. 24]), 60 ліжок для гінекологічних хворих і 60 ліжок для «абортниць» [26, с. 58]. Крім того, у лікарні існувала палата для новонароджених.

Нервові відділення розташовувалося в окремому бараці на території лікарні [27, арк. 24 зв]. Очолював його Олександр Йосипович Гейманович, асистент нервової клініки медичного інституту, 1882 р.н., який у лютому-березні 1922 року організував Психо-Неврологічний інститут. О. Гейманович спеціалізувався на вивченні інфекційних психозів, судинних захворювань, питань хірургічної невропатології, нейроонкології. Вперше описав епідемічний енцефаліт на території України та атипичну форму психічних порушень при церебральному атеросклерозі (синдром Гаккебуша – Гейера – Геймановича). В 1932–1937 рр. був віце-президент Української психоневрологічної академії у Харкові. В 1937–1953 рр. завідував клінікою нервових хвороб та нейрогістологічною лабораторією. Після 1953 року Олександр Гейманович займав посаду консультанта Центральної психоневрологічної та нейрохірургічної лікарні Міністерства шляхів сполучення та бальнеологічної лікарні в Харкові.

Як свідчать джерела, нервові відділення було єдиним у місті закладом такого великого масштабу для лікування хворих з ураженням нервової системи. Необхідність створення відділення була викликана умовами часу – після революції значно збільшилася кількість хворих на нервові хвороби. Навіть ті 32 стаціонарних ліжка, які були розгорнуті у лікарні, не задовольняли потребам усіх хворих. Тому за незначний відтинок часу був організований амбулаторний прийом для нервових хворих [28, арк. 52]. Щодня амбулаторія приймала близько 70 осіб [там само, арк. 5].

Вже 1924 року кількість ліжок у нервовому відділенні була збільшена до 65, оскільки площа відділення дозволяла це зробити [29, арк. 7 зв]. У 1928 році кількість ліжок зменшили до 40 [30, арк. 291], та, оскільки вони заповнювалися стабільно понад 100 %, потім їх знову збільшили до 60 [26, с. 62].

Окрім відділень у лікарні існував водолікувальний кабінет, два рентгенівські кабінети, лабораторії, дезінфекційна камера, аптека, власна кухня та групний покій.

Щодо фінансування, то лікарня з початку 1919 року значилася на утримуванні Харківського Губздороввідділу. Перехід до непу у 1921 році та передача майже всієї медичної справи на місцевий баланс призвели до жорсткої кризи у фінансуванні. З початку 1922 року справа охорони здоров'я вперше перейшла на змішаний бюджет – продовжували відпускатися кошти з державного бюджету, а частина витрат була перенесена на місцевий, який, до речі, зазнавав дефіциту [31, с. 86]. Криза, яка одразу ж проявилася в сфері охорони здоров'я, наштовхувала на ідею пошуку додаткових джерел фінансування. З 1 вересня 1923 року лікування у 1-й радлікарні стає платним [24, арк. 1].

Перехідний період під час згорання непу значно вплинув на фінансування лікарні. Яскравим прикладом стала у 1929 році проблема з медичним інвентарем та медикаментами. Тривале обмежене фінансування лікарні призвело до того, що потреби тільки «консервувалися», але аж ніяк не задовольнялися. У 1931 році бюджет 1-ї радянської лікарні нарешті був суттєво переглянутий. Якщо у 1930 році лікарня отримала 416 тис. 388 рублів, то у 1931 році вона отримала вже 597 тис. 351 рублів [23, арк. 2]. Це дало змогу підвищити заробітну платню деяким категоріям персоналу, влаштувати Центральну лабораторію, організувати роботу та збільшити штат патолого-анатомічного відділення, розширити ліжковий фонд на 75 ліжок, придбати необхідний інвентар та здійснити ремонт.

Лікарня розташовувалася в трьох корпусах. В одному корпусі було хірургічне відділення, в другому – акушерсько-гінекологічне, а в третьому розташовувалося два відділення – терапевтичне та нервових хвороб.

У 1935 році наукова робота лікарів клініки була високо оцінена очільниками місцевої охорони здоров'я, які відзначили високий науковий потенціал колективу лікарні у своїх звітах за результатами чергової перевірки [32, арк. 49].

До початку Другої світової війни лікарня підійшла із досить солідним «багажем»: у 1938 році вона мала 5 відділень (хірургічне на 120 ліжок, акушерсько-гінекологічне на 180 ліжок, терапевтичне на 80 ліжок, нервові на 60 ліжок,

вушне відділення на 20 ліжок) та аптеку. У складі лікарні була потужна лабораторія, що обслуговувала усі відділення закладу. Окрім цього, кожне відділення мало власну лабораторію на випадок термінових аналізів та аналізів для проведення наукових досліджень. На базі лікарні продовжували працювати 4 кафедри І Харківського медичного інституту – кафедра госпітальної хірургії, кафедра акушерства та гінекології, терапевтична кафедра та кафедра нервових хвороб.

У період Другої світової війни більшість медичних працівників Першої міської клінічної лікарні пішли на фронт, а ті, хто залишився, в тяжких умовах протягом усієї нацистської окупації лікували цивільне населення. Після переведення сюди госпіталю для військовополонених з Дев'ятої холодногірської лікарні у листопаді 1942 р., працівники лікарні створили патріотичну групу і, ризикуючи життям, надавали допомогу радянським бійцям, переправляючи їх за лінію фронту або оформлюючи як цивільне населення. Цю роботу очолила талановитий хірург В.Ф. Нікітінська. У роботі з лікування і порятунку поранених воїнів брали участь 54 чоловіки. Колектив лікарні в цей важкий час очолював видатний лікар Олександр Іванович Мещанінов, під іменем якого зараз працює Харківська міська клінічна лікарня швидкої та невідкладної медичної допомоги. Разом з однодумцями О.І. Мещанінов видавав фальшиві посвідчення про особу радянським військовополоненим, які направлялися німецькою владою на лікування до шпиталю. Таким чином працівники лікарні врятували близько двох тисяч радянських воїнів.

Медпрацівники лікарні влаштовували також і втечі хворим червоноармійцям. Військовополонені втікали через вікно у підвальному приміщенні гінекологічного корпусу. В районі 13-ї школи була явочна квартира, де втікачі мали змогу перевдягнутися у цивільний одяг і отримували фальшиві документи. В 1942 р. за одну ніч вдалося влаштувати втечу 7 військовополоненим.

Факт допомоги військовополоненим був помічений німецькими військовими. В результаті під час з'ясування ситуації на місці завідуючий терапевтичним відділенням лікар Іван Миколайович Рахманінов, який намагався спокійно та з гідністю відповісти на образливі крики німецького офіцера, був розстріляний. На початку наступу Червоної Армії на Харків стало відомо,

що німці збираються зруйнувати лікарню і знищити військовополонених. Персонал лікарні зірвав плани окупантів – усі хворі були потай вивезені з лікарні [33].

У 1945 р. кількість кошторисних ліжок у лікарні складала 700, але внаслідок руйнування окремих приміщень, зміни епідемічної обстановки у місті, закриття відділень на ремонт кількість фактично розгорнутих ліжок значно коливалася – від 540 до 650 [34, арк. 1]. Такої кількості ліжок не вистачало, про що свідчить те, що на 1 січня 1945 р. при 540 розгорнутих ліжках у лікарні перебувало 595 хворих. Також в той час лікарня мала 2 дезкамери, лабораторію, 2 рентген установки, власний морг, фізіотерапевтичну установку, патолого-анатомічний кабінет, установку переливання крові, власну аптеку.

У період війни лікарня зазнала характерної для більшості будівель Харкова руйнації. Вона потребувала ремонту, проте значну частину відновлювального періоду (1943–1947 рр.) ремонтні роботи не могли бути розпочаті внаслідок важливого значення закладу для мешканців міста. Септичне відділення лікарні (для інфекційно хворих породілей) обслуговувало усе місто. Крім того, в той час місту загрожувало поширення епідемії інфекційних хвороб [там само, арк. 3]. Повоєнний стан здоров'я населення Харкова вимагав залучення усіх ресурсів і напруження сил усіх працівників медичної мережі міста, кликав до праці без перепочинку до моменту подолання найближчих загроз.

З моменту визволення і до кінця 1940-х рр. Перша міська лікарня пройшла важкий шлях відновлення своєї матеріально-технічної бази. В цей час її медпрацівники за умови недостатності виділених на ремонт коштів, повинні були великою мірою самі й відновлювати лікарню, і продовжувати надавати медичні послуги. Тільки у 1946 р. було налагоджене «нормальне» функціонування лікарні. Ліжковий фонд терапевтичного і нервового відділень був розширений за рахунок приставлених ліжок, що потягло за собою перенаселення палат, заповнення хворими коридорів, нестачу меблів і білизни. Таким чином, внаслідок ремонту у 1947 р., Перша клінічна лікарня вимушена була ущільнити нормативні площі, відведені під ліжка, обслуговуючи одночасно населення міста і області.

У 1948 р. були відкриті нові травматологічне і урологічне відділення, організована перев'язу-

вальна, переобладнане гінекологічне відділення, яке за своєю оснащеністю стало найкращим у місті. Відновили роботу хімічна, біохімічна і бактеріологічна лабораторії.

У 1945 р. штат лікарні складав 423 ставки. Фактично ж у лікарні було заміщено 348 ставок. Серед колективу працівників у 1948 р. налічувалося 6 докторів наук і 31 кандидат наук. Завдяки тому, що у лікарні працювали не лише лікарі, а й вчені, у лікувальну практику впроваджувалися нові методики лікування. Так, завідувач хірургічного відділення І.С. Коган розробив і вдосконалив маску Омбредана, застосування якої зменшило кількість післяопераційних ускладнень. Наприкінці 40-х рр. у лікарні була впроваджена спинномозкова і ряд інших анестезій, широкого поширення набула практика переливання консервованої крові, яка перевершила навіть масштаби застосування цієї процедури у воєнний час (1318 переливань у 1947 р. в порівнянні з 764 за 1944-45 рр.) [там само, арк. 9].

19 травня 1948 р. Перша міська лікарня передається у підпорядкування Харківського облздороввідділу і отримує назву Перша клінічна обласна лікарня ім. В.І. Леніна [35, арк. 8; 36, арк. 17]. Цей крок був викликаний необхідністю зміцнити зруйновану внаслідок спустошливої війни медичну мережу області. Лікарня була знята з міського бюджету і переведена на обласний, що позитивно позначилося на її фінансуванні – воно стало більш регулярним, а перебої з фінансуванням мали місце як виняток [36, арк. 3, 20].

1 січня 1951 р. Перша клінічна лікарня ім. В. І. Леніна була повернута облздороввідділом харківському міськздороввідділу. Хворі з області відтоді направлялися до обласної лікарні на базі «клінічного містечка» Харківського медичного інституту [37, арк. 3].

1 квітня 1951 р. Перша міська клінічна лікарня ім. В.І. Леніна була об'єднана з Першою міською поліклінікою ім. проф. М.І. Пирогова [38, арк. 5]. Як об'єднані з того часу працювали терапевтичне, хірургічне, акушерсько-гінекологічне, неврологічне і туберкульозне відділення. Ще дві поліклініки – 11-а і 16-а, – були закріплені за Першою лікарнею, утворюючи Перше медичне об'єднання [39, арк. 127]. На середину 1950-х рр. лікарня налічувала 13 відділень, не рахуючи кабінетів (підлітковий, медогляду, пастерівський пункт, лабораторія) [там само, 5].

У 1951 р. лікарня нараховувала 8 відділень на 500 ліжок. Кількість ліжок у лікарні неодноразово змінювалася. Так за один 1951 рік реорганізації зміни відбулися тричі: до серпня 1951 р. лікарня нараховувала 500 ліжок, з серпня до жовтня їхня кількість скоротилася до 375, а з 1 жовтня зросла до 400. Врешті решт кількість штатних ліжок досягла традиційної ще з довоєнних часів позначки в 500 [40, арк. 1].

Протягом 1950–1960-х рр. лікарня розвивалася у бік подальшої спеціалізації. У серпні 1955 р. при акушерському відділенні було відкрито туберкульозне відділення. У 1960 р. організований ревматологічний кабінет. Побудована у 1905 р. двоповерхова будівля хірургічного відділення, у 1962 р. була добудована третім поверхом, внаслідок чого відділення розширилося з 80 до 200 ліжок, а лікарні вдалося нарешті розгорнути довоочікуване урологічне відділення [41, арк. 1]. На початку 1960-х відбувалося будівництво й нового терапевтичного корпусу.

Станом на 1960 рік район діяльності лікарні площею 12 кв. км з населенням у 50-55 тис. охоплював територію Жовтневого і Ленінського районів м. Харкова. На початку 1950-х рр. він був розділений на 11 лікарняних ділянок, які десять років потому були розукрупнені, утворивши 16 ділянок [42, арк. 7].

1960 рік лікарня зустріла з ліжковим фондом у 540 одиниць, у складі 9 відділень, з власною водолікарнею [38, арк. 4–5]. Але з введенням в експлуатацію у 1962 р. нових терапевтичного і хірургічного корпусів кількість фактично розгорнутих ліжок стаціонару сягнула 700 [41, арк. 7–8]. У 1969 р. Перша міська лікарня – медичне об'єднання, що нараховувало найбільший фонд ліжок серед інших лікарень Харкова. Стаціонар лікарні налічував 625 ліжок: хірургічне, травматологічне, урологічне, 2 терапевтичних, неврологічне і дослідно-діагностичні відділення, акушерсько-гінекологічний корпус, оснащені новою на той час апаратурою і приладами [33]. У 1972 р. лікарня була багатопрофільним лікувальним закладом потужністю 1100 відвідувань за зміну і з ліжковим фондом у 720 ліжок. Однак, кількість розгорнутих ліжок хронічно не відповідала нормативам по площах. Так, у 1975 р. на одне ліжко у хірургічному відділенні припадало 3,1 кв. м при нормі 6,5-7 кв. м) [43, арк. 1].

У 1960-70-ті рр. повоєнний дефіцит ліків і устаткування змінився звичайним дефіцитом

доби «застою». Втім, у 1960-ті технічне устаткування лікарні все-таки значно поліпшилося. Так, у пологовому відділенні кожне ліжко було оздоблене кисневою маскою. Для оживлення новонароджених, які народилися з асфіксією, використовувався апарат штучного дихання ДП-1, кисневі намети [там само, арк. 140]. У 1966 р. в акушерській операційній встановлена система, завжди заповнена стерильною протишоковою рідиною.

У 1970-ті рр. почався процес реорганізації структури відділень Першої міської лікарні, в ході якого у цій структурі поступово почала переважати акушерсько-гінекологічна складова. У 1972 р. до лікарні був приєднаний 7-й пологовий будинок з жіночою консультацією, а у 1977 р. на базі лікарні організовано акушерсько-гінекологічний центр на 380 ліжок. У 1978 р. у Першій лікарні були організовані виїзні реанімаційні акушерсько-гінекологічні бригади. 1976 року, під час реорганізації 9-ї міської лікарні, остання була приєднана до Першої лікарні.

Посилення акушерсько-гінекологічної складової було також обумовлено переведенням низки відділень Першої лікарні до складу інших медичних закладів. У 1977 р. хірургічне відділення Першої лікарні було переведене до міської лікарні швидкої медичної допомоги, урологічне відділення – до обласної клінічної лікарні, травматологічне відділення – до МСЧ заводу «Серп і молот». Наступного року неврологічне відділення переведене до МСЧ заводу «Турбоатом».

З цього часу акушерсько-гінекологічне відділення постійно розширювалося у межах Першої лікарні.

З другої половини 1970-х рр., у зв'язку із структурною реорганізацією Першої лікарні, змінюється її зовнішній вигляд та характер використання приміщень лікарні. В цей час були знесені кілька старих споруд і побудована нова семиповерхова будівля для дитячого і пологового відділень. Приміщення головного триповерхового корпусу, який наприкінці 1970-х рр. полишили хірургічне, урологічне, травматологічне відділення, зайняло акушерсько-гінекологічне відділення. Насамкінець, головний пологовий корпус лікарні («червоний корпус»), побудований ще напередодні Першої світової війни, у листопаді 1990 р. був відокремлений і утворив пологовий будинок № 5, який уже в наш час перетворився на Харківський обласний клінічний перинатальний центр.

В двоповерховій будівлі у 1983 р. під керівництвом і за ініціативою видатного вченого, завідуючого кафедрою акушерства і гінекології ХМІ, директора Інституту проблем кріобіології і кріомедицини, академіка АН УРСР В.І. Грищенка було створено відділення репродукції людини (зараз це Клініка репродуктивної медицини «Імплант» імені академіка В.І. Грищенка. Завдяки дослідженням, проведеним у відділенні під керівництвом академіка В.І. Грищенка, вперше в Україні 19 березня 1991 р. народилася дівчинка, зачаття якої відбулося штучно («дитина з пробірки») [44].

Консультає В.І. Грищенко

1989 р. Перша міська клінічна лікарня ім. В. І. Леніна була перейменована на Центральну районну клінічну ордену «Знак Пошани» лікарню Ленінського району. У лікарні акушерсько-гінекологічні підрозділи теж відокремлюються в самостійний заклад – спеціалізований міський клінічний пологовий будинок № 5 [45]. Таким чином, у складі лікарні на 1991 рік залишалися 1-е і 2-е терапевтичні, отоларингологічне і гастроентерологічне відділення. Місце ургентного медичного закладу замість Першої лікарні поступово зайняла 31-а міська клінічна лікарня (зараз клінічна база Інституту терапії ім. Л.Т. Малої НАМН України).

На початку 1990-х років 1-а міська лікарня ще залишалася провідною лікувальною установою міста, науково-практичною базою для кафедр Харківського медичного інституту. Професорсько-викладацький склад кафедр, що розташовувалися на базі лікарні, відіграв важливу роль у забезпеченні лікувально-діагностичного процесу на рівні досягнень сучасної медичної науки. Проте, буремні 90-ті роки минулого століття не кращим чином відобразилися на роботі лікарні. Знову зазнала змін структура і назва закладу – у 1993 році Центральна районна лікарня була перейменована в Територіальне медичне об'єднання (ТМО) Ленінського району.

А вже у 2001 року 27 сесія Харківської міської ради перетворила ТМО Ленінського району в комунальний заклад охорони здоров'я «Міську клінічну лікарню № 1». Знову зазнала реорганізації і структура закладу.

2002 року лікарню очолив лікар вищої категорії Ігор Георгійович Терешкін. До структури 1-ї міської клінічної лікарні входили такі підрозділи: три поліклінічні відділення, стаціонар та централізоване патологоанатомічне відділення.

Поліклінічні відділення розташовувалися у чотирьох різних місцях. Потужність роботи поліклінічних відділень в останні роки була досить високою – у 2006 році вона становила 1372 відвідання за зміну [46, с. 171].

1-а лікарня у той час залишалася клінічною базою. Зокрема, нею вона була для кафедр сімейної медицини та терапії педіатричного факультету Харківського державного медичного університету, кафедри народної та нетрадиційної медицини Харківської медичної академії післядипломної освіти.

Основною проблемою, яка розроблялася співробітниками лікарні, було запровадження у медичну практику сімейної медицини. Співробітники лікарні активно опановували новітні медичні розробки. Так, у роботу ендоскопічного кабінету гастроентерологічного відділення був уведений гістологічний метод визначення гелі-

Працівники лікарні останніх років

кобактерій при виразковій хворобі шлунку, гастроуденітах, хворобах оперованого шлунку, стравоході Баретта. Тест-експрес метод використовувався під час ендоскопічного дослідження. Стали застосовувати гірудотерапію, електрофорез із димексидом при жовчо-кам'яній хворобі.

1-а лікарня брала участь у виконанні ряду національних медичних програм. Так, у 2007 році лікарі взяли участь у програмі додаткової вакцинації проти кору та краснухи. Така програма проводилася спеціально перед Євро-2012, оскільки однією з умов проведення чемпіонату в Україні було визнання території України вільною від кору та краснухи.

У 2011 році на лікарню чекало нове реформування. 17 липня того року рішенням сесії міської ради м. Харкова 1-а міська клінічна лікарня була передана у власність територіальних громад сел, селищ та міст Харківської області, а вже 10 листопада 2011 р. стало відомо, що лікарня реорганізується у поліклініку № 24 [47]. Причиною реорганізації стали зміни функцій лікувального

закладу, ліквідація стаціонару тощо. Усі 140 ліжок 1-ї лікарні розподілялися між іншими медичними установами міста.

Майно лікарні – ліжка, меблі, посуд із їдальні – розподілили між п'ятьма лікарнями. Близько 130 медичних працівників переводилися в інші медичні заклади.

Так закінчилася майже півторастолітня історія одного з найбільших лікувальних закладів міста. За цей час лікарня не тільки допомогла багатьом тисячам харків'ян, вона стала справжньою візитівкою міста. У цьому закладі працювали світила медицини, імена яких були визнані в усій Російській імперії та Радянському Союзі, він став справжньою коліскою плеяди знаних на весь світ науковців – В. Грищенко, В. Зайцева, І. Зарубіна, І. Кудінцева, Л. Малої, О. Мандельштама, О. Мельникова, М. Мілостанова, А. Подреза, І. Рахманінова, Є. Чернікова. На жаль, лікарня не пережила недолугих реформ сучасної доби та закрилася, так і не доживши до свого 150-річного ювілею.

Джерела та література

1. Багалеї Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): ист. моногр.: в 2 т. / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. – Репр. изд. – Х.: [б. и.], 1993. – 2 т. – 982 с.
2. Коршенбойм К. Х. Исторический очерк Александровской больницы в Харькове за 25-тилетний период 1869–1894 гг. / К. Х. Коршенбойм. – Х.: товарищество «Печатня С. П. Яковлева», 1894. – 38 с.
3. Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.) / І. Ю. Робак. – Х.: ХДМУ, 2007. – 346 с. (іл. 24 с.)
4. Робак І. Ю. Охорона здоров'я в першій столиці радянської України (1919–1934 рр.) / І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко. – Х.: Колегіум, 2012. – 260 с. (іл. 14 с.)
5. История здравоохранения дореволюционной России (конец XVI-начало XX в.) / М. В. Поддубный, И. В. Егорышева, Е. В. Шерстнева, Н. Н. Блохина, С. Г. Гончарова; под ред. Р. У. Хабриева. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2014. – 248 с.
6. Гусев А. Н. Харьков: его прошлое и настоящее: ист.-справ. путеводитель в рис. и описаниях с прил. снимков, воспроизведен. с редких картин, акварелей, гравюр, фот. с натуры, чертежей пл. города 1768 г. и новейшего / собрал и издал А. Н. Гусев. – Х.: тип. Дарре, 1902. – 260 с., 6 табл., 12 л. ил.
7. Историческая хронология Харьковской губернии / сост. К. П. Щелков. – Х.: унив. тип., 1882. – VIII, 366 с.
8. Миронов Б. Н. Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие / Б. Н. Миронов. – Л.: Наука, 1990. – 272 с.
9. Харьковский календарь на 1870 год (год 2-й): с картою рус. желез. дорог / сост. и издал А. Подвысоцкий. – Х.: тип. К. П. Счасни, 1869. – VII, [4], 352 с.
10. Инструкция попечительному совету Харьковской Городской Александровской больницы по заведыванию хозяйственно-административной частью. Утверждена Харьковскою Городскою Думою в заседании 19 мая 1905 года. – Харьков: Электрическая Типо-Литография С. А. Шмерковича, 1905. – 13 с.
11. Инструкция попечительному совету Харьковской Городской Александровской больницы по заведыванию хозяйственно-административной частью. Утверждена Харьковскою Городскою Думою в заседании 19 мая 1905 года. – Харьков: Электрическая Типо-Литография С. А. Шмерковича, 1905. – 13 с.
12. Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / под ред. И. П. Скворцова и Д. И. Багалея. – Х.: тип. «Печ. дело» кн. К. Н. Гагарина, 1905–1906. – V, 471, 314, XVI с., 27 л. портр.
13. Вчені університету / Харк. держ. мед. ун-т; за ред. А. Я. Циганенка. – Х.: Харків, 2002. – 470 с. – На опр.: Вчені Харківського державного медичного університету. – Присвяч. 200-річчю від дня заснування Харк. держ. мед. ун-ту, 1805–2005.

14. Харьковский календарь на 1883 год: (год одиннадцатый) / изд. Харьк. губерн. стат. ком.; под ред. И. И. Киткевича. – Х.: тип. губерн. правления, 1882. – VII, 294, 50, 238, 127 с.
15. Історія Харківського державного медичного університету: [1805–2005 / за ред. А. Я. Циганенка]. – Х.: [ВПЦ «Контраст»], 2005. – 742 с., [7] с. іл. – На опр.: Історія Харківського державного медичного університету. 200 років.
16. Очерки истории Харьковского медицинского института / [редкол.: В. А. Задорожный (отв. ред.) и др.]. – Х.: ХМИ, 1969. – 486 с.
17. Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-1001, оп.1, спр. 213. – 171 арк.
18. ДАХО, ф. Р-821, оп. 1, спр. 1540. – 46 арк.
19. ДАХО, ф. Р-203, оп. 1, спр. 584. – 279 арк.
20. ДАХО, ф. Р-821, оп. 1, спр. 2062. – 4 арк.
21. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 1, спр. 840. – 330 арк.
22. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 1, спр. 339. – 257 арк.
23. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 1, спр. 835. – 89 арк.
24. ДАХО, ф. Р-821, оп. 1, спр. 1718. – 34 арк.
25. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 1, спр. 439. – 151 арк.
26. Справочник медицинских и санитарных учреждений г. Харькова. – Х.: Изд «Дом врача» ХМО, 1938. – С. 156–161.
27. ДАХО, ф. Р-821, оп. 1, спр. 140. – 307 арк.
28. ДАХО, ф. Р-821, оп. 1, спр. 23. – 116 арк.
29. ДАХО, ф. Р-855, оп. 1, спр. 11. – 109 арк.
30. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 1, спр. 20. – 284 арк.
31. Гуревич М. Г. Итоги и перспективы / М. Г. Гуревич // Профилактическая медицина. – 1922. – № 2–3. – С. 86.
32. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 1, спр. 386. – 207 арк.
33. Жердев, Є. Першій міській лікарні – сто років // Вечірній Харків. – 1969. – 1 лист.
34. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 3, спр. 17. – 188 арк.
35. ДАХО, ф. Р-5125, оп. 2, спр. 15. – 8 арк.
36. ДАХО, ф. Р-5125, оп. 2, спр. 18. – 372 арк.
37. ДАХО, ф. Р-5125, оп. 2, спр. 10. – 28 арк.
38. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 3, спр. 219. – 256 арк.
39. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 4, спр. 10. – 198 арк.
40. ДАХО, ф. Р-5125, оп. 2, спр. 177. – 205 арк.
41. ДАХО, ф. Р-5125, оп. 4, спр. 257. – 114 арк.
42. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 4, спр. 321. – 77 арк.
43. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 7, спр. 812. – 155 арк.
44. Клиника репродуктивной медицины имени Валентина Ивановича Грищенко. История [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.implant-ivf.com/index.php?page=istoriya>. Дата звернення – 22.06.14.
45. Кафедра акушерства та гінекології № 1 [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.knmu.kharkov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=142%3A-1&catid=7%3A2011-05-05-09-09-08&Itemid=27&lang=uk. Дата звернення – 22.06.14.
46. Лечебные учреждения Харькова: Справочник / Сост. Сороколат Ю. В., Галацан А. В., Шлемич С. Ф. – Харьков: ФЛП Либушкина Л.М., 2006. – С. 171–179.
47. Харьковская городская больница № 1 станет поликлиникой. – Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.sq.com.ua/rus/news/obschestvo/10.11.2011/harkovskaya_gorodskaya_bolnica/. Дата звернення 10.09.2015.

References:

1. Bagaley D. I. Istoriya goroda Kharkova za 250 let ego suschestvovaniya (1655–1905): ist. monogr.: v 2 t. / D. I. Bagaley, D. P. Miller. – Repr. izd. – Kh.: [b. i.], 1993. – 2 t. – 982 s.
2. Korshenboym K. H. Istoricheskiy ocherk Aleksandrovskoy bolnitsyi v Kharkove za 25-tiletnyy period 1869–1894 gg. / K. H. Korshenboym. – Kh.: tovarischestvo «Pechatnya S. P. Yakovleva», 1894. – 38 s.
3. Robak I. Yu. Organizatsiya ohoroni zdorov'ya v Kharkovi za Imperskoyi dobi (pochatok XVIII st. – 1916 r.) / I. Yu. Robak. – Kh.: KhDMU, 2007. – 346 s. (II. 24 s.)
4. Robak I. Yu. Ohorona zdorov'ya v pershiy stolitsi radyanskoyi Ukrayini (1919– 1934 rr.) / I. Yu. Robak, G. L. Demochko. – Kh.: Kolegium, 2012. – 260 s. (II. 14 s.)
5. Istoriya zdavoohraneniya dorevolutsionnoy Rossii (konets XVI-nachalo XX v.) / M. V. Poddubniy, I. V. Egorysheva, E. V. Sherstneva, N. N. Blohina, S. G. Goncharova; pod red. R. U. Habrieva. – M.: GEOTAR-Media, 2014. – 248 s.
6. Gusev A. N. Harkov: ego proshloe i nastoyashee: ist.-sprav. putevoditel v ris. i opisaniyah s pril. snimkov, vosproizveden. s redkih kartin, akvareley, gravyur, fot. s naturi, chertezhey pl. goroda 1768 g. i noveyshego / sobral i izdal A. N. Gusev. – H.: tip. Darre, 1902. – 260 s., 6 tabl., 12 l. il.
7. Istoricheskaya hronologiya Kharkovskoy gubernii / sost. K. P. Schelkov. – Kh.: univ. tip., 1882. – VIII, 366 s.
8. Mironov B. N. Russkiy gorod v 1740–1860-e godiy: demograficheskoe, sotsialnoe i ekonomicheskoe razvitie / B. N. Mironov. – L.: Nauka, 1990. – 272 s.

9. Kharkovskiy kalendar na 1870 god (god 2-y): s kartoyu rus. zhelez. dorog / sost. i izdal A. Podvyisotskiy. – Kh.: tip. K. P. Schasni, 1869. – VII, [4], 352 s.
10. Instruktsiya popechitelnomu sovetu Kharkovskoy Gorodskoy Aleksandrovskoy bolnitsyi po zavedyivaniyu hozyaystvenno-administrativnoy chastyu. Utverzhdena Kharkovskoyu Gorodskoyu Dumoyu v zasedanii 19 maya 1905 goda. – Kharkov: Elektricheskaya Tipolitografiya S. A. Shmerkovicha, 1905. – 13 s.
11. Instruktsiya popechitelnomu sovetu Kharkovskoy Gorodskoy Aleksandrovskoy bolnitsyi po zavedyivaniyu hozyaystvenno-administrativnoy chastyu. Utverzhdena Kharkovskoyu Gorodskoyu Dumoyu v zasedanii 19 maya 1905 goda. – Kharkov: Elektricheskaya Tipolitografiya S. A. Shmerkovicha, 1905. – 13 s.
12. Meditsinskiy fakultet Kharkovskogo universiteta za pervyie 100 let ego suschestvovaniya (1805–1905) / pod red. I. P. Skvortsova i D. I. Bagaleyeva. – Kh.: tip. «Pech. delo» kn. K. N. Gagarina, 1905–1906. – V, 471, 314, XVI c., 27 l. portr.
13. Vcheni universitetu / Khark. derzh. med. un-t ; za red. A. Ya. Tsiganenka. – Kh.: Kharkiv, 2002. – 470 s. – Na opr.: Vcheni Kharkivskogo derzhavnogo medychnogo universytetu. – Prisyvach. 200-rIchchyu vId dnya zasnuvannya Khark. derzh. med. un-tu, 1805–2005.
14. Kharkovskiy kalendar na 1883 god: (god odinadtsatyy) / izd. Khark. gubern. stat. kom. ; pod red. I. I. Kitkevicha. – Kh.: tip. gubern. pravleniya, 1882. – VII, 294, 50, 238, 127 s.
15. Istoriya Kharkivskogo derzhavnogo medichnogo universitetu: [1805–2005 / za red. A. Ya. Tsiganenka]. – Kh.: [VPTs «Kontrast»], 2005. – 742 s., [7] s. Il. – Na opr.: Istoriya Kharkivskogo derzhavnogo medichnogo universitetu. 200 rokov.
16. Ocherki istorii Kharkovskogo meditsinskogo instituta / [redkol.: V. A. Zadorozhnyiy (otv. red.) i dr.]. – Kh.: KhMI, 1969. – 486 s.
17. Derzhavniy arhiv Kharkivskoyi oblasti (DAKhO), f. R-1001, op. 1, spr. 213. – 171 ark.
18. DAKhO, f. R-821, op. 1, spr. 1540. – 46 ark.
19. DAKhO, f. R-203, op. 1, spr. 584. – 279 ark.
20. DAKhO, f. R-821, op. 1, spr. 2062. – 4 ark.
21. DAKhO, f. R-1962, op. 1, spr. 840. – 330 ark.
22. DAKhO, f. R-1962, op. 1, spr. 339. – 257 ark.
23. DAKhO, f. R-1962, op. 1, spr. 835. – 89 ark.
24. DAKhO, f. R-821, op. 1, spr. 1718. – 34 ark.
25. DAKhO, f. R-1962, op. 1, spr. 439. – 151 ark.
26. Spravochnik meditsinskih i sanitarnyih uchrezhdeniy g. Kharkova. – Kh.: Izd «Dom vracha» KhMO, 1938. – S. 156–161.
27. DAKhO, f. R-821, op. 1, spr. 140. – 307 ark.
28. DAKhO, f. R-821, op. 1, spr. 23. – 116 ark.
29. DAKhO, f. R-855, op. 1, spr. 11. – 109 ark.
30. DAKhO, f. R-1962, op. 1, spr. 20. – 284 ark.
31. Gurevich M. G. Itogi i perspektivy / M. G. Gurevich // Profilakticheskaya meditsina. – 1922. – № 2–3. – S. 86.
32. DAKhO, f. R-1962, op. 1, spr. 386. – 207 ark.
33. Zherdev, E. Pershiy miskiy likarni – sto rokov // Vechirniy Kharkiv. – 1969. – 1 list.
34. DAKhO, f. R-1962, op. 3, spr. 17. – 188 ark.
35. DAKhO, f. R-5125, op. 2, spr. 15. – 8 ark.
36. DAKhO, f. R-5125, op. 2, spr. 18. – 372 ark.
37. DAKhO, f. R-5125, op. 2, spr. 10. – 28 ark.
38. DAKhO, f. R-1962, op. 3, spr. 219. – 256 ark.
39. DAKhO, f. R-1962, op. 4, spr. 10. – 198 ark.
40. DAKhO, f. R-5125, op. 2, spr. 177. – 205 ark.
41. DAKhO, f. R-5125, op. 4, spr. 257. – 114 ark.
42. DAKhO, f. R-1962, op. 4, spr. 321. – 77 ark.
43. DAKhO, f. R-1962, op. 7, spr. 812. – 155 ark.
44. Klinika reproduktivnoy meditsinyi imeni Valentina Ivanovicha Grischenko. Istoriya [Elektronniy resurs] – Rezhim dostupu: <http://www.implant-ivf.com/index.php?page=istoriya>. Data zvernennya – 22.06.14.
45. Kafedra akusherstva ta ginekologiyi № 1 [Elektronniy resurs] – Rezhim dostupu: http://www.knmu.kharkov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=142:-1&catid=7:2011-05-05-09-09-08&Itemid=27&lang=uk. Data zvernennya – 22.06.14.
46. Lechebnyie uchrezhdeniya Kharkova: Spravochnik / Sost. Sorokolat Yu. V., Galatsan A. V., Shlemich S. F. – Kharkov : FLP Liburkina L.M., 2006. – S. 171–179.
47. Kharkovskaya gorodskaya bolnitsa № 1 stanet poliklinikoy. – Elektronniy resurs. – Rezhim dostupu: http://www.sq.com.ua/rus/news/obschestvo/10.11.2011/harkovskaya_gorodskaya_bolnica/. Data zvernennya 10.09.2015.